

אקטיוויזם בזקנה: קורס מעורב אקדמיה, קהילה ואזרחים ותיקים

ישראל (איסי) דורון, מעיין אגמון ושלומית ערגון

הזדקנות החברה מלווה גם בתופעת הגילנות הכוללת הבניה חברתית, לרוב שלילית, של תופעת ההזדקנות. אחת הדרכים להיאבק בתופעה היא יצירת מסגרות בין דוריות. הקורס 'מהדרה להכלה - מזקנה פעילה לזקנה אקטיוויסטית' משלב סטודנטים לתואר שני מהפקולטה למדעי הרווחה והבריאות וזקנים, פעילים חברתיים משכונות במערב חיפה. בחלקו הראשון של קורס בן שנה הסטודנטים והפעילים לומדים קורסים בתחומים שונים הקשורים בזקנה, ובחלקו השני הם יוזמים ומוציאים לפועל בקבוצות קטנות רב-דוריות פרויקטים חברתיים השואפים ליצור שינוי חברתי במעמדם של זקנים בכלל.

הקדמה

החברה הישראלית מזדקנת. אחד האתגרים החברתיים הכרוכים בהזדקנות החברה היא תופעת הגילנות. גילנות היא ההבניה החברתית, השלילית בעיקר - אך גם החיובית, של הזקנה, משמע תיוגם של אנשים כבעלי תכונות מסוימות רק בגלל גילם הכרונולוגי המתקדם. על מנת להתמודד ולהיאבק בתופעת הגילנות, ניסו חברות שונות לעצב דרכי התערבות ושינויי מדיניות, הכרוכים גם במפגשים בין-דוריים, על מנת לשבור סטראוטיפים ודעות קדומות.

במאמר קצר זה נתאר בקצרה יוזמה שנולדה ויצאה לאור באוניברסיטת חיפה במסגרת 'תוכנית הדגל' של האוניברסיטה. תוכנית הדגל שמה לה למטרה להיאבק בעוני ובהדרה החברתית. התוכנית מקיימת קורסים אקדמיים שונים במטרה לגרום לשינוי חברתי בתחומים שונים. קורס אקטיביזם בזקנה הוא קורס משותף לסטודנטים ולאזרחים ותיקים בחיפה המתקיים בשכונות העיר, וכולל היבטים אקדמיים לצד פעילות קהילתית בין-דורית. הקורס נקרא קורס אקטיביסטי משום שתוצריו, שואפים לשנות מדיניות ו/או יחסי כוח בתחומים חברתיים שונים.

פרופסור ע"ד ישראל (איסי) דורון, יוזם הקורס, הוא ראש החוג לגרונטולוגיה באוניברסיטת חיפה.
ד"ר מעיין אגמון, יוזמת הקורס, היא פיזיותרפיסטית וחברת סגל בחוג לסיעוד באוניברסיטת חיפה.
גב' שלומית ערגון, מנהלת הקורס, היא גרונטולוגית ועובדת בעמותת שילה לפיתוח שירותים לזקן בחיפה.

חלק ראשון: הרקע לקורס

לא ניתן לתאר את הסיבות שגרמו לפיתוחו של הקורס שיוצג להלן מבלי להבין את הרקע החברתי שעל בסיסו הוא נולד. רקע זה הוא שילוב של חמישה מרכיבים חברתיים שונים. והנה הם להלן בקצרה רבה:

א. הזדקנות האוכלוסייה

ההזדקנות, כתופעה כלל-עולמית, אינה פוסחת על החברה הישראלית. כמי שהחלה את דרכה כחברת מהגרים צעירה יחסית, ולפיכך הכירה פחות את השפעותיה של מהפכת הזקנה, ישראל מזדקנת בעשורים האחרונים. הזדקנותה של החברה הישראלית נסקרה כבר במקומות רבים, ולפיכך נסתפק במאמר זה בהצגת ממדיה העיקריים: בשנת 1955 התגוררו במדינה כ-85,000 תושבים מעל גיל שישים וחמש, שהיו פחות מ-5% מהאוכלוסייה. לעומת זאת, בסוף 2004 מנו בני השישים וחמש ומעלה 682,000 נפש, שהיו 9.9% מאוכלוסיית המדינה. בעוד שהאוכלוסייה הכללית של המדינה גדלה באותו פרק-זמן פי 3.8 בקירוב, אוכלוסיית הזקנים גדלה פי 7.9 בקירוב, כלומר בקצב כפול.

ממד נוסף של הזדקנות החברה הישראלית קשור לקצב הגידול של אוכלוסיית הזקנים מאוד, משמע קבוצת הגיל של בני השבעים וחמש ומעלה. בעוד שבין השנים 1970–1990 גדלה אוכלוסיית בני השישים וחמש ומעלה פי שניים, אוכלוסיית בני השבעים וחמש ומעלה גדלה פי שלושה, ואילו קבוצת האוכלוסייה שגדלה בקצב המהיר ביותר באותה תקופה הייתה בני השמונים ומעלה. מגמות אלה בולטות גם כיום: קבוצת האוכלוסייה שגדלה בקצב המהיר ביותר בישראל היא בני השמונים ומעלה. יש לכך גם קשר לעלייה המשמעותית בתוחלת החיים בישראל: בעוד שבשנת 1965 הייתה תוחלת החיים של גברים בישראל 70.5 שנים ושל נשים - 73.2 שנים, עד לשנת 2002 עלתה תוחלת החיים כמעט ב-10%, והגיעה ל-77.5 ו-81.5 שנים בהתאמה – תוחלת חיים מן הגבוהות בעולם (משאב: שנתון סטטיסטי, 2014). אין ספק אם כך כי במבט לפנים, סוגיית הזדקנותה של החברה הישראלית תהיה אחת מסוגיות המדיניות החברתית החשובות ביותר בעשורים הקרובים.

ב. על גילנות ואפליית זקנים

הזדקנות בעידן המודרני כרוכה, במובנים רבים, בהדרה: הוצאה מובנית ממעגלי הפעילות החברתית, שלילת הנגישות למרכזי כוח והשפעה, והבניה מסוימת, שלילית לרוב של זקנים במופעים התקשורתיים והתרבותיים. הסיבות והשיטות להדרה הן רבות ומגוונות. המושג 'גילנות', שטבע החוקר רוברט בטלר כדי לציין את התופעה, הוא מושג מורכב ושנוי במחלוקת שזכה להגדרות מגוונות ושונות. אחת ההגדרות המקובלות לגילנות היא כדלקמן:

...[p]rocess of systematic stereotyping of and discrimination against people because

they are old, just as racism and sexism accomplish this for skin color and gender. Old people are categorized as senile, rigid in thought and manner, old-fashioned in morality and skills'.

הגדרה מתקדמת יותר, המנסה להיות מדויקת יותר ולהבחין בין גילנות לבין גזענות, סקסיום או 'איזמים' אחרים, גורסת כי –

Ageism is a set of beliefs originated in the biological variation between people and relating to the ageing process; and it is in the actions of corporate bodies, what is said and done by their representatives, and the resulting views that are held by ordinary ageing people, that ageism is made manifest. In consequence of this, it follows that: a). Ageism generates and reinforces a fear and denigration of the ageing process, and stereotyping presumptions regarding competence and the need for protection. b). In particular, ageism legitimates the use of chronological age to mark out classes of people who are systematically denied resources and opportunities that others enjoy, and who suffer the consequences of such denigration, ranging from well-meaning patronage to unambiguous vilification.

לענייננו, גישה המבוססת על ההכרה בזכויות אדם ועל הענקת חשיבות לצורך בפעולה יזומה נגד תופעת הגילנות, יוצרות תובנה נוספת בדבר יכולתם של זקנים להמשיך ליהנות מחיי תרבות והשכלה, ליטול חלק פעיל בחיי החברה ולהגשים את אזרחותם המהותית בדמוקרטיה הישראלית.

ג. על לימודים והשכלה בגיל המבוגר

אחד הממדים של תופעת הגילנות היא הדרתם של מבוגרים מהליכי למידה ורכישת השכלה. התפיסה הסטראוטיפית האופיינית היא ש'לא ניתן ללמד זקנים דברים חדשים' וכי גם אין צורך 'להשקיע' בהכשרה ולימוד של זקנים, שכן 'זמנם עבר' ואין כל 'תועלת' כלכלית בהשקעה בלימודים ובהכשרה לעת זקנה. אולם עיון רציני יותר בנושא מצביע על כך שלמידה היא תהליך מתמשך. אין 'גבול' גילאי ללמידה, ולמעשה אנשים מסוגלים ללמוד בכל גיל, ובכל עת. המבנה של החברה הקפיטליסטית, שזקוק לכוח אדם מיומן, הפך במובנים רבים את ההשכלה למנגנון להכשרת עובדים צעירים האמורים לספק את הדרישה לכוח אדם שיניע את גלגלי השיניים של התעשייה והייצור לאורך זמן. אולם למידה ורכישת השכלה חשובים להקשרים רבים נוספים, אם ברמת הסקרנות האנושית, אם ברמת הענקת משמעות אישית ובריאות נפשית, אם ברמת עיכוב ומניעה של הדרדרות קוגניטיבית ושימור יכולות אינטלקטואליות ואם ברמת חדשנות, יזמות ויצירתיות. ואכן בפועל, על רקע הזדקנותה של האוכלוסייה, ובד-בבד עם התגבשות ההכרה בחשיבות שיש ללמידה והמשך רכישת השכלה בכל גיל (חשיבות לבריאות וליכולת של אנשים מבוגרים להמשיך להיות משמעותיים ופעילים בחברתם), התפתחו בעשורים האחרונים יוזמות רבות של תוכניות למידה, השכלה ורכישת ידע גם בגילאים מבוגרים.

בהקשר הישראלי ראוי לציין הן את פעילות האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, אשר שם למטרה להעניק למבוגרים מגיל 18 ועד זקנה – בעיקר עולים חדשים – כישורים בסיסיים (כגון קריאה וכתביה בעברית), והן את פעילות המשרד לאזרחים הוותיקים (בשמו החדש – המשרד לשוויון חברתי) הממשיך להקים קתדראות ומרכזי למידה ייעודיים לאזרחים ותיקים בקהילה, לאחר שקתדראות כאלה פותחו בתנופה רבה בעבר על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך. פעילויות אלה אפשרו לא רק את שילובם של אזרחים ותיקים בהרצאות ובקורסי העשרה משמעותיים, אלא אף עודדו יזמות והמשך פעילות תעסוקתית וכלכלית בזקנה.

ד. על פעילות בין-דורית ככלי להתמודדות עם גילנות

ברמה התאורטית, ניתן למצוא בספרות הסברים מגוונים לתופעת הגילנות. אחד ההסברים לניכור ולסטיגמה השלילית של הזקנה נעוץ בהפרדה ובסגר גזיה הגילאית שהתחוללה בחברה המודרנית. לפי הסבר זה, לפני היות המהפכה התעשייתית, הפעילות האנושית בחברה החקלאית שקדמה לה התאפיינה במפגשים בין-דוריים מגוונים ועשירים. צעירים וזקנים כאחד עבדו יחדיו במשקים חקלאיים, במגוון עבודות בבית ובשדה. במסגרת זו ילדים וצעירים עבדו כתף לצד כתף עם הוריהם וסביהם בשדות ובמרעה, ובמסגרת זו נמצאו בקשר אישי ישיר ובלתי-אמצעי, דבר שמנע יצירתן של סטיגמות ודעות קדומות המבוססות על חוסר היכרות, העדר מגע או גיבוש זהות קבוצתית שאיננה כוללת את הזקנים. לעומת זאת,

חלק שני: הצגת מהלך הקורס בפועל

א. על תוכנית הדגל של אוניברסיטת חיפה ועל 'קורסים משולבי עשייה'

תוכנית הדגל של אוניברסיטת חיפה היא מיזם שותפות בין אוניברסיטת חיפה והקהילה לסולידריות ומאבק בהדרה חברתית. מדובר ב'פרויקט הדגל' של האוניברסיטה למעורבות אקדמיה בקהילה. מטרתו הן לצמצם את רמת הקיטוב בחברה, לקדם סולידריות ולעודד את השתלבותן של קבוצות מודרות בזרם המרכזי של החברה הישראלית. תוכנית הדגל נתמכת על-ידי הו"ת" ומופעלת באמצעות לשכת הרקטור באוניברסיטת חיפה. התוכנית פועלת יחד עם דקנאט הסטודנטים, שותפות חיפה להתרת שרשרת העוני, עיריית חיפה ועמותות וארגונים נוספים. במגוון הפעילויות לוקחים חלק חברי סגל אקדמי, סגל מנהלי, סטודנטים, מנהיגים חברתיים וחברי קהילה. חלק מתוכנית הדגל כולל 'קורסים משולבי עשייה' - קורסים אקדמיים המיועדים לסטודנטים בחוגים השונים. במסגרת קורסים אלה הסטודנטים משלבים לימודים עם עשייה קהילתית וביצוע פרויקטים, תוך הדרכה אקדמית צמודה. הקורס שיוצג להלן נבחר להיות 'קורס משולב עשייה', והוא אחד משורת קורסים שונים בפרויקט.

ב. על הרכב הלומדים בקורס

כאמור, הרציונל של הקורס היה לשלב גם אזרחים ותיקים מהקהילה וגם סטודנטים, שבדרך כלל הם צעירים הרבה יותר ברמה הגילאית הכרונולוגית. בכל הנוגע לסטודנטים, נעשתה פנייה ללומדים לתואר שני בפקולטה למדעי הרווחה והבריאות. מדובר בפקולטה הכוללת חוגים מגוונים בתחומי הבריאות והרווחה, לרבות סטודנטים בחוגים לגרונטולוגיה (מדעי הזקנה), סיעוד, פיזיותרפיה, ריפוי בעיסוק, עבודה סוציאלית ועוד.

בפועל, בשנה הראשונה (שנת הלימודים תשע"ה) השתתפו 10 סטודנטים לתואר שני ממגוון חוגים בפקולטה שנענו לפרסום ולפנייה אישית של מנהלי הקורס. רובם היו תלמידי החוג לסיעוד (4) וגרונטולוגיה (4), וכן החוג לבריאות הציבור (1) ובית הספר לעבודה סוציאלית (1). 60% מהם היו תלמידי שנה ראשונה, 90% נשים. טווח הגילים נע בין 25 ל-65 שנה. ממוצע גילאים - 40.7 שנה, חציון - 38 שנה.

ככל שהדבר נוגע לאזרחים הוותיקים, הגיוס בפועל נעשה בצורה הבאה: ראשית, חברנו למסגרת ארגונית שבה פעילים האזרחים הוותיקים. לצורך כך נוצר שיתוף פעולה עם עמותת מיליב (מרכזי יום לגמלאים בחיפה) המפעילה מועדונים חברתיים בעיר חיפה. מדובר במועדונים שבהם אזרחים ותיקים שותפים ופעילים במגוון פעילויות פנאי ותרבות. בניגוד לעמותת שיל"ה (שירותים לזקן בחיפה), הפעילה אף היא בחיפה ואחראית בעיקר לפיתוח שירותים ומרכזי יום המיועדים לאזרחים ותיקים המצויים בירידה תפקודית או תלויים

בעזרת הזולת בתפקוד היום יומי, עמותת מיל"ב בחיפה מפעילה מועדונים חברתיים לוקנים שהם עצמאיים בעיקרו של דבר ומסוגלים לקחת חלק פעיל במגוון רחב של פעילויות ללא צורך בסיוע וללא תלות בעזרת הזולת.

בשנה הראשונה של הפעילות נבחר מועדון הקשישים בשכונת קריית שפרינצק. מדובר במועדון ותיק יחסית, הממוקם במערב העיר. קריית שפרינצק נמצאת בין שכונת הכרמל הצרפתי לבין שער העלייה, ובין שכונת נווה דוד ועין הים. השכונה נבנתה בתחילת שנות החמישים, וחלקה נכלל כיום בפרויקט התחדשות עירונית בחיפה. לצד התושבים הוותיקים (63%) מתגוררים בשכונה עולים מחבר העמים (מעל 30%) ומעט עולים מאתיופיה. כ-22% מהאוכלוסייה הם בגילאי +65, קצת מעל הממוצע העירוני. השכונה נחשבת כמצויה ברמה סוציו-אקונומית בינונית-נמוכה.

הקורס התקיים אחת לשבוע למשך שתיים בשעות אחר הצהריים. בפועל, השתתפו בקורס 25 תושבים ותיקים המתגוררים בקריית שפרינצק והאזור; מרביתם ממבקרי מועדון הקשישים השכונתי שעברו מיון ראשוני של מנהלת המועדון. תושבים נוספים, בעיקר פעילים חברתיים, גויסו לתוכנית בשיטת כדור השלג ובסיוע שירותי הרווחה וארגונים חברתיים הפועלים באזור. נשירת משתתפים במהלך השנה: 2 משתתפות נשרו לקראת סוף הסמסטר הראשון ועוד כשתיים המשיכו באופן חלקי ולא רציף. באופן כללי, נוכחות המשתתפים הוותיקים הייתה גבוהה בסמסטר הראשון והתמעטה במפגשי הסמסטר השני. על פי שאלוני פרטים אישיים של 14 משתתפים מובילים, טווח הגילאים נע בין 58 ל-83 שנה. ממוצע הגיל-70.4 שנה והחציון 68 שנה. הקבוצה בפועל הייתה הטרוגנית מאוד ברמת ההשכלה והניסיון התעסוקתי של המשתתפים: טווח שנות הלימוד נע בין 6 ל-18 שנה (ממוצע - 12.9 שנות לימוד, חציון - 12 שנה).

ג. על חלק ההרצאות האקדמיות של הקורס

בסמסטר א' התקיימו 14 מפגשים, מתוכם 10 שיעורים של סגל הקורס מהפקולטה לרווחה ובריאות שעסקו במגוון נושאים, כמפורט להלן. מדובר בהרצאות אקדמיות לכל דבר ועניין, באורך שתיים אקדמיות, שהתקיימו במועדון עצמו בנוכחות כל הסטודנטים.

נושא השיעור	המרצה
1. השלמת גיוס ומידע למועמדים	ד"ר מעיין אגמון, שלומית ערגון
2. שיעור היכרות וחשיפה לקורס	צוות הקורס: ד"ר מעיין אגמון, פרופ' איסי דורון, שלומית ערגון
3. גילנות והבניה חברתית של הזקנה	פרופ' איסי דורון
4. נגישות שירותים לקשישים	ד"ר עדו גל
5. מערך הזכויות החוקיות של הזקנים בישראל	עו"ד כרמית שי
6. פעילות גופנית וחשיבותה בזקנה	פרופ' אלי כרמלי
7. הקשר בין מוטוריקה, קוגניציה ורגשות	ד"ר מעיין אגמון, ד"ר רחל קיצוני
8. אקטיוויזם חברתי	ד"ר עמליה סער

9.	מפעל חיינו : דרמה-תרפיה לגיל השלישי	ד"ר נטלי תורגימן
10.	שמיעה בזקנה - אבחון ושיקום	ד"ר לימור לביא
11.	אנשים זקנים עם מוגבלויות : מי הם ומה הן זכויותיהם - חשיבה מחודשת	ד"ר כרמית-נעה שפיגלמן וד"ר טל ארטן-ברגמן
12.	תכנון פרויקט אקטיוויסטי	צוות הקורס
13.	שיתופי פעולה לקידום רווחת הזקנים : מיתוס או מציאות? פרספקטיבה ארגונית	פרופ' ענת דרך-זהבי
14.	שיעור מסכם : חלוקה לקבוצות ופרויקטים	צוות הקורס

ד. על הפרויקטים

בעוד שהחלק של ההרצאות האקדמיות התקיים במהלך סמסטר א' של שנת הלימודים, החלק שבו בוצעו הפרויקטים של הקורס התקיים במהלך סמסטר ב' של שנת הלימודים. הכיתה חולקה לארבע קבוצות מעורבות של סטודנטים מהאוניברסיטה יחד עם סטודנטים אזרחים ותיקים מהקהילה. כל קבוצה בחרה בכוחות עצמה 'פרויקט' על בסיס החומר התאורטי והדיוני שנלמד במהלך סמסטר א'. בפועל, הקבוצות בחרו בארבעת הפרויקטים הבאים:

- גינה קהילתית - גינון לגובה/ גינה תלויה:
- פרויקט זה התמקד בפעילות קהילתית של יצירת גינה תלויה על הקיר החיצוני של המועדון שבו נעשתה הפעילות. ביצוע הפרויקט חייב פעילויות רקע מגוונות, החל בגיוס אדמה ושתילים, דרך מתן הדרכה לחברי הקבוצה על אופן יצירת העציצים והשתילה, וכלה בשיווק אירוע קהילתי שאליו הוזמנו זקנים, הורים וילדים לפעילות בין-דורית משותפת של הכנת הגינה התלויה.
- בירור זכויות - זכויות האזרח הוותיק:
- פרויקט זה התמקד בסוגיית הידע ומיציא הזכויות החוקיות של אזרחים ותיקים. לצורך ביצוע הפרויקט תיאמו וזימנו משתתפי הקבוצה השתלמות משפטית בתחום זכויות הזקנים; הכינו מערך שיווק וזימנו אזרחים ותיקים למפגשי הרצאות ידע בתחום זכויותיהם, פעילות שנלוותה למתן אפשרות אישית לקבל מידע וסיוע במיציא זכויות במסגרת היחידה לפניית הציבור של המשרד לאזרחים ותיקים.
- בריאות וזקנה: 'סחה', 'לבריאות', 'זיי געזונד':
- פרויקט זה התמקד בהעלאת מודעות וידע של אזרחים ותיקים בכל הנוגע להתנהגות בריאה ומניעתית. הכנת התוכנית הייתה כרוכה בעיצוב התכנים, איתור וזימון המרצים המתאימים, קביעה סופית של התאריכים והמיקום, ופעילות שיווק לשם הבאתם של משתתפים ותיקים לפרויקט.

- כיתה לאזרחים ותיקים - 'דור לדור יביע אומר':
- פרויקט זה התמקד בפעילות שהייתה קיימת בערים אחרות ביוזמת המשרד לאזרחים ותיקים (כשמו אז). מדובר על הפעלתה של כיתה לימוד של אזרחים ותיקים בתוך בית ספר 'רגיל', שבמסגרתה אזרחים ותיקים נפגשים ולומדים יחד עם ילדים ונערים בסביבה אחת. בעיר חיפה לא יושם ולא הופעל פרויקט זה, והקבוצה לקחה על עצמה להביא להפעלתו. לצורך כך נערכו פגישות עם בעלי תפקידים בעיריית חיפה, אותר וזוהה בית ספר שהביע עניין בנידון, ולבסוף בוצע 'פיילוט' של שיעור לדוגמה בבית הספר, על מנת לבחון את היתכנות הפרויקט בפועל.

תובנות ראשונות ומחשבות לעתיד

בשנת הלימודים הנוכחית (תשע"ו) נפתח הקורס בפעם השנייה - הפעם בשכונת קריית אליעזר. כמות המשתתפים הפעם, הן מקרב הסטודנטים והן מקרב האזרחים הוותיקים בשכונה, הייתה גבוהה יותר, וזאת בשל ה'מוניטין' שיצא לקורס בשנתו הראשונה. באופן כללי, בסיכום הדברים שנערך לקורס בשנתו הראשונה ובראיונות המחקריים שנלוו לו, עלתה תמונה של הצלחה רבה ושביעות רצון גבוהה בקרב המשתתפים, הן האזרחים הוותיקים והן הסטודנטים. כך, לדוגמה, 85% מהסטודנטים העידו על שביעות רצון גבוהה עד גבוהה מאוד מהקורס (טוב – 43%, מצוין - 42%) ורק ב-14% מהתשובות הובעה שביעות רצון בינונית ('ככה-ככה'). כמו-כן 90% מהסטודנטים העריכו את איכות המרצים בקורס כמצוינת ואת תוכני ההרצאות ותרומתם לפרויקטים - בין טוב למצוין. אחוז דומה העריכו כטוב עד מצוין את ארגון הקורס וניהולו, הבהירות של מטרת הקורס והתוכן של הפרויקטים שבוצעו. ולבסוף, 80% ציינו כי הציפיות מהמשתתפים היו ברורות, וגם העריכו כטוב עד מצוין את שיתוף הפעולה בין הסטודנטים לוותיקים. ככל שהדבר נגע לאזרחים הוותיקים, גם כאן שביעות הרצון הייתה גבוהה: 85% העריכו את איכות המרצים כמצוינת; 77% העריכו את ארגון הקורס ואת תוכן הפרויקטים כמצוינים; ו-90% העריכו את תוכני ההרצאות ואת תרומתן לפרויקטים בין טוב למצוין. גם בראיונות העומק הדגישו המשתתפים את חשיבות הקורס ואת תרומתו מהיבטים שונים. לדוגמה י, זקנה החברה במועדון שפרינצק בקהילה, הבהירה כיצד הקורס הנגיש לה את האקדמיה: הגעתי לקורס דרך מועדון שאני מתנדבת בו, אני בקשרים שם גם עם שמחה (מנהלת המועדון) וגם עם האוכלוסייה. אני גרה בין האנשים, ומאוד עניין אותי. אני הרבה פעמים גם רציתי לנסוע לאוניברסיטה ולהיות שומעת חופשית, זה לא כל כך התאפשר לי, אז אני לומדת כל מיני דברים לא באוניברסיטה. אז אמרתי יופי, הנה האוניברסיטה מגיעה לפה, יהיו כאן הרצאות ואני אשמח מאוד לשמוע.

י"א מצדו הדגיש שהקורס לא רק היה מעניין אלא גם הרחיב את מודעותו ותודעתו בתחום הזקנה:

כן, זה היה מאוד מאוד מעניין, אה... פתח לי... דלתות בעצם דלתות ל... מה קורה מסביב... לא... הכוונה היא לא רק השכונה אלא מה קורה מסביב, התייחסות למבוגרים, התייחסות לזקנים, כל ההתעוררות הזאת... אני חושב שאני... יותר מודע למה שקורה מסביב מבחינת אנשים מבוגרים.

לבסוף, בכל הנוגע למפגש הבין-דורי, ו' הצביעה בדבריה על כך שמבחינתה החוויה העיקרית של הקורס הייתה המפגש עם הסטודנטים הצעירים:

תראי [כ] שאני התקבלתי לקורס הזה, הדבר העיקרי היה להיות בין הצעירים, בין הצעירים, כי לא מזדמן לי כל כך....

לצד שביעות הרצון וההנאה האישית מהקורס ומהפרויקטים המשותפים, עלו בשיחות הסיכום חששות או מחשבות ביחס להשפעה ארוכת הטווח של הקורס. ואכן, הן ברמת הקשרים בין הסטודנטים ובין האזרחים הוותיקים, והן ברמת הפרויקטים עצמם, נכון להיום אנו יודעים כי לא הייתה המשכיות: כל הפרויקטים נותרו למעשה 'חד פעמיים' ולא נמשכו בשנה הנוכחית, וברמת הקשרים האישיים לא הייתה המשכיות של קשר בין הסטודנטים לאזרחים הוותיקים. האתגר בשנים הקרובות יהיה לנסות לעצב את הפרויקטים ואת דפוס הפעילות החברתית באופן שיצטרף ממשק פעילות ארוך טווח והמשכי. כך, לדוגמה, במסגרת הקורס השנה, אחד הפרויקטים שנבחר היה הקמתה של חנות יד שנייה של בגדים ומוצרים משומשים, המנוהלת על ידי האזרחים הוותיקים והסטודנטים, והמבוססת על תרומות של בגדים וציוד מהקהילה. הרציונל הוא שחנות זו תמשיך להתקיים אף מעבר לגבולות הזמן של הקורס הפורמלי, וכך הפרויקט יזכה בקיימות ובהמשך של מערכת יחסים בין הפעילים לבין הקהילה.